

TATAR DİLİ ŞİVELERİNDEKİ FİİLİN BAZI ARKAİK GEÇMİŞ ZAMAN BİÇİMLERİ

Ferit YUSUPOV*

Özet

Tatar dilinin bütün şivelerinde ve ağızlarında kullanılan ve birçok Türk dilinde rastlanan -dı, -ğan biçimleri zengin semantik ve fonksiyonel potansiyele sahiptir. Geçmiş zamanın yukarıda anılan biçimlerinin kullanılmasından dolayı Tatar dili hiçbir Türk dilinden farklı değildir, aksine onlarla aynı kökten olduğu kanıtlanmaktadır. Bundan başka Tatar dili ağızlarında geçmiş zamanın fonksiyonel ve semantik bakımdan çeşitli derecede olan ve Tatar halkının, onun ağızları tarihinin çeşitli dönemlerinde ortaya çıkan başka biçimlerine de rastlanır. Lengüistik coğrafya bakımından onlar çeşitli biçimdeki ve yoğunluktaki izoglosları meydana getirmektedirler. Genellikle bu fiil biçimleri dil ve etnik ilişkiler sonucunda ortaya çıkan alanlarda meydana gelen alt birimleri teşkil ederler. Mesela, -ıp(tı), -ulı, -ğanda biçimleri bunların başında gelirler.

Yazar, makalede bu biçimlerin kullanılış özellikleri temelinde Tatar dili ağızlarının oluşmasında önemli yer tutan çeşitli etnik grupları açıklamaktadır. Makalede bütün Tatar ağızlarında da aktif şekilde kullanılmakta olan -dı biçiminin eski ortak Türk dili temelinde meydana gelmiş Kazan Tatarları ağızları için has olan bir özellik olduğundan bahsedilmektedir. -gan geçmiş zaman biçiminin Kıpçak grubu dillerine has olan bir özellik olarak ele alınmasına rağmen, bazı kenar ağızlarda onunla rekabet eden -ıp (-ıptı), -ulı biçimli fiillerin yayılma alanı daha geniş toprakları kapsamaktadır. Tatar şivelerinden başka bu biçimler Türk dillerinin diğer gruplarında da aktif şekilde kullanılmaktadır. Makalede bu biçimlerin anlamları ve fonksiyonları bakımından Tatar dili ağızlarının Kıpçak dilleri grubuna ait olan Kazak, Nogay, Karaçay-Balkar dilleriyle yakınlığı gösterilmektedir. Özellikle -ıp (-ıptı) biçimli fiillerin Tatar dili ağızlarında komşu Kıpçak dillerinin etkisi sonucunda kullanılması hakkında fikir öne sürülmektedir. -ıp (-ıptı), -ulı biçimlerinden farklı olarak -ğanda biçiminin kullanılmasıyla Tatar şivesi dili diğer Türk dillerinden farklılık göstermektedir. Buna rağmen makalede -ğanda biçiminin Türk dili modeli temelinde oluştuğu hakkında fikir öne sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Kazan Tatarları, Tatar dili, şive dili, ağızlar, geçmiş zaman.

A SOME ARCHAIC VERB FORMS OF PAST TENSE IN SUBDIALECTS OF TATAR LANGUAGE

Abstract

Forms with -dy /(-ды), -gan /(-ган), which are used in all dialects and subdialects of Tatar language and typical for the majority of Turkic languages, distinguish themselves by their rich semantic content and their multifunctionality. The Tatar dialect language is not opposed by usage of mentioned above forms of Tatar language to any Turkic languages but only shows its common Turkic basis. Besides of all, there are forms of Past Tense

* Prof. Dr.; Kazan Federal Üniversitesi Filoloji ve Sanat Enstitüsü, ferits@yandex.ru.

in subdialects of Tatar language with different degree of usage activity and semantic spreading, appeared in different periods of formation of Tatar nation and its various subdialects. From the linguistic geography point they form isoglosses of different configuration and intension. As a rule such verb forms present substrate phenomenon that arouse from language and ethnic interactions. First of all, these are the forms with –yp (ty)/ –ып (ты), - uly/ - улы, - ganda /-ганда.

The study of verbal forms of subdialects of the Tatar language using system-synchronous method allowed to conclude that the form with –gan/–ган, which is extensively used in all the subdialects, in the first place is typical for the subdialects of the Kazan Tatars (subdialects of the middle dialect). Their formation begins during the Bulgarian period. Despite the fact that the form of the past tense with –gan/–ган is specific to many Kipchak languages, area of distribution of competitive forms with –yp/–ып, - uly/-улы is wider. They are quite actively used in many Turkic languages within their various groups. In the first conjugation of third person, it is the dominant form in Kazakh, Nogai, Karachay-Balkar, Uzbek, Kyrgyz, in some Turkic languages of Siberia. These past-tense forms are known in Uighur, Turkmen, Yakut, Azerbaijani languages. The article concludes that, in contrast to the common Turkic forms with –dy/–ды, -gan /-ган, it is revealed in the history that it is emerged in outlying subdialects of the Tatar language as a result of the influence of some neighboring Kipchak languages. According to the use the form with –ganda/–ганда Tatar dialectic language sharply contrasted with the rest of the Turkic languages. The article concludes that, in spite of this fact, this form is formed based on the model of the Turkic languages.

Keywords: Turkic languages, Kazan Tatars, Tatar language, dialects, subdialects, past tense.

Bu makalenin yazılışı sırasında yazar önceki çalışmalarında olduğu gibi şiveler sistemini toplam şekilde tarif etme yöntemini kullanmıştır. Yani bir şive veya ağzın ayrı şekilde incelenmesi yerine Tatar şivelerindeki bütün birimler ele alınmıştır. Bundan başka şiveler sistemini senkron şekilde incelemenin temeli sayılan şiveler sisteminin modelini kurma yöntemine (şive sistemi, şive dili) de başvurulmuştur. Tatar dilinin bütün ağızlarında da geçmiş zamanın temel biçimleri sayılan -dı ve -gan biçimlerinin yanı sıra çeşitli derecede konuşma anına kadar gerçekleşen eylemin zengin anlam nüanslarını belirten başka birçok arkaik biçimler de kullanılır. Onlar Tatar şive sisteminin de çeşitli dönemlerinde yer almışlardır. Aşağıda ele alınan biçimler bunlar arasındadır:

-ıp (-ıptı) biçimi

-ıp geçmiş zaman biçimi Tatar dilinin bütün şivelerinde bulunur. Bundan başka Sibirya Tatarları şivelerinde -ıp biçimiyle birlikte-ıptı geçmiş zaman biçimi de kullanılır.

Orta şivede -ıp biçimi birinci ve ikinci teklik ve çoğul şahısta başka ağızlardan farklı olarak Kıpçak özelliklerinin üstün olduğu Nokrat Tatarları ağzında kullanılır.

Mişer şivesinde *-ip* geçmiş zaman biçimi Melekes, Sergaç, Hvalın, Mordva-Karatay ağızlarına hastır. Bu biçim ayrı adacıklar şeklinde ç'leştiren ağızların yayılmış oldukları topraklarda kullanılır. Burada üçüncü şahısta onun yerine *-gan* geçmiş zaman biçimi kullanılır. *-ip* geçmiş zaman biçimi aktif şekilde kullanılan ağızlarda, belirsiz geçmiş zaman anlamında *-gan* biçimi seyrek kullanılır. Burada *-ip* geçmiş zaman biçiminin olumsuz şeklinin bazı Mişer şivelerinde seyrek kullanıldığını belirtmek gerekir.

Olumlu şekil

min barıp-mın	bız barıp-bız
sin barıp-sın	sız barıp-sız
ul bargan	alar bargan

Olumsuz şekil

min barmap-mın	bız barmap-bız
sin barmap-sın	sız barmap-sız
ul barmagan	alar barmagan

Örnekler: *İtiğimni elle kaa kuyıpmın* “Keçe çizmelerimi nereye koyduğumu bilmiyorum”; *Elı gıne çey içipiz* “Demin çay içmiştik” (Mişer şivesi, Penza ağızı); *Sin de anda barıpsın?* “Sen de oraya gittin mi?”; *Magazinnan yahşı kamfitlar alıpsız* “Mağazadan iyi şekerlemeler almışsınız”; *Barmapsız bızge kitse* “Dün siz bize gelmemişsiniz” (Mişer şivesi, Sergaç ağızı).

Tobol-İrtiş şivesinde *-ip* biçimi bütün ağızlarda da aktif değildir. Mesela, Bataklık tarafı ağızında o umumiyetle kullanılmaz. Bu şivenin hemen bütün ağızlarında *-ip* geçmiş zaman biçiminin karışık çekiliş türü kullanılır. Birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğul *-ip* biçimine birinci grup şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır, üçüncü şahıs ise kaide olarak *-ıptı* biçimi teşkil eder. Ona *-lar* çoğul eki eklenebilir:

Olumlu şekil

min parıp-mın	bız parıp-pıs(-tıq)
sin parıp-sın	sız parıp-sıs(-sığıs)
ul parıp-tı (parıp)	alar parıp-tı(-lar), parıp(-lar)

Olumsuz şekil

min parmap-mın	bız parmap-pıs
sin parmap-sın	sız parmap-sıs(-sığıs)
ul parmap-tı	alar parmap-tı-lar

Tobol-İrtiş şivesinden farklı olarak Baraba şivesinde geçmiş zamanın bu biçimi olumsuz şekilde kaydedilmemiştir.

Tobol-İrtiş şivesinin Tevriz ağzında bu biçimin olumsuz şekli bütün şahıslarda da kullanılan *-ıptı* kökünden yapılır:

min parmap-tı-m	bız parmap-tıq
sin parmap-tı-n	sız parmap-tı-ğıs)
ul parmap-tı	alar parmap-tı(-lar)

Örnekler: *Min aş pişiriptim* “Ben çorba pişirmiştim”; *Sin sötni sösmetij* “Sen sütü süzmedin”; *Teskire tornagüske kitipti, piş parmaptıq* “Teskire Frenk üzümü toplamaya gitti, biz gitmedik”; *Ul monta kilti, min parmaptı* “O buraya geldi, ben gitmedim”; *Min pügün kinağa qalmaptım* “Ben bugün film seyretmek için kalmadım”; *Pis pornağı yıl qosoqni ken yıyıptıq* “Geçen sene biz pek çok dağservisi fıstığı toplamıştık”; *Sıs indı arıptığıs* “Siz artık yorulmuşsunuzdur” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Baraba şivesi için karışık çekiliş türü vardır: birinci teklik ve çokluk şahıs *-ıp* kökünden, ikinci ve üçüncü teklik ve çokluk şahıs *-ıptı* kökünden oluşur:

min parıp-mın	bız parıp-pıs
sin parıptı-ı	sız parıptı-ııs
ul parıptı (parıp)	alar parıptı(-lar), (parıp-lar)

Örnekler: *Min tsay quıpmın, tsay itseyikler* “Ben sobaya çay koydum, çay içelim”; *Sin anta parıp kiliptiñ, küriptiñ* “Sen oraya gittin, gördün”; *Sıs pişniñkıtse öreniptiñis* “Siz bizim dilde konuşmayı öğrendiniz” (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi); *Sin tağı yasunı onıptıñ* “Sen yine yazıyı unutmuşsun”; *Sıs ken istüriye pılıptiñis* “Siz çok olay hakkında bilgi sahibiydiniz” (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi); *Min toratan elı gıne kilipmın* “Ben şehirden demin geldim”; *Pis qartım bilen ikew gıne qalippıs* “Biz ihtiyar kocamla yalnız kaldık”; *Sin arıpsın, yatıp tor* “Sen yorulmuşsun, yatıp biraz dinlen”; *Sıs atşığıptıñıs, qesir aş pişirem* “Siz acıkmışsınız, şimdi çorba pişiririm” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı).

Burada Sibirya Tatarları şivelerinde üçüncü teklik ve çokluk şahısta üstün durumda *-ipti* kökünün bulunduğunu belirtmek gerekir. Aynı zamanda Baraba şivesinde ve Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarında onun *-ip* biçiminden oluştuğu görülür (*bar-ip, kil-ip vs.*): *Kiyimneriñ qorop quyıptı* “Eşyalarınız kurudu”; *Ul pır yılı qat yiberipti, at alıp quytım titi* “Bir defa mektup göndermişti, at aldım demişti” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Pıyl palıhni küp totıptular* “Bu sene balığı çok tuttular” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağızı); *Soldatlar alarğa kırıp yatıplar* “Askerler onlarda gecelerlerdi”; *Mini öyge quyıplar, üsleri işke kitipler* “Beni evde bıraktılar, kendileri işe gittiler” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı).

Üçüncü şahıs şeklinin *-tı* ekinden farklı kullanımı Ermeni-Kıpçak diline hastır. Örneğin, Ermeni-Kıpçak dilinde yazılmış ve XVI. yüzyıla ait olan bir gramer kitabında aşağıdaki çekiliş türünü görmek mümkündür: durupmen, durupsen, durup (Aganyan, 1962: 78). Bu çekiliş türü Orta Asya’daki başka Türk anıtlarında da kaydedilmiştir. İvanov (1969: 143) tarafından tespit edilen çekiliş türlerinden bazıları şunlardır:

alıpmın	alıpmız
alıpsıñ	alıpsıs
alıptı (alıptur)	alıp turur
alıp tururlar	

-ipti biçimi üçüncü şahısta Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay dillerinin çeşitli ağızlarında kullanılır.

İkinci grup şahıs eklerinin bütün şahıslarda da *-ipti* biçimine eklenmesi Tümen ili Tobol ilçesi Uki köyünde kaydedilmiştir. *-ipti* biçimi *-ip* biçimine paralel olarak seyrek şekilde Tobol-İrtiş şivesinin Tevriz ve Tobol ağızlarında kullanılır:

min par-ıptı-m	bız par-ıptı-q
sin par-ıptı-ñ	sız par-ıptı-ğıs
ul parıp-tı	alar par-ıptı(-lar)

Anlamları bakımından *-ip* geçmiş zaman biçimiyle *-gan* geçmiş zaman biçimi birbirlerine benzer. *-ip* geçmiş zaman biçiminin anlamında temel yeri geçmişte gerçekleşen ve sonucu ortada olan eylemi belirtir. Belki bundan dolayı Nasilov (1956: 95) ona “sonucu ortada olan gerçekleşmiş geçmiş zaman” demiştir. Baskakov (1956: 297), bu biçimin anlamını inceleyip orada temel yeri gerçekleşmiş eylemi tespit ettiğini belirtir. Bununla birlikte *-ip* biçimi

-gan biçimi gibi hem belirli, hem de belirsiz eylemleri belirtmek için kullanılabilir. -ip ve -ipti biçimleri genellikle aynı anlamları belirtir. Fakat bizim gözlemlerimize göre konuşan, -ipti biçimini sonuç ve açıklık anlamlarını vurgulamak için kullanır. Tatar dili ağızlarında onlar aşağıdaki anlamları belirtmek için kullanılırlar:

1) Geçmişte gerçekleşen ve konuşanın bizzat gördüğü eylemi ve yine şahsın durumunu geçmişteki eylemin sonucu olarak belirtir (İvanov, 1969: 143):

Yuğan idenge pıtsraq itğim bilen basıpmin “Temiz döşemeye pis çizmelerimle bastım”; *Birtsek bitimni tuñdırıpmin* “Biraz yüzümü üşüttüm” (Mişer şivesi, Melekes ağızı); *Untugız kilamitr barıpbız ıstansadan* “İstasyondan on dokuz kilometre gittik” (Mişer şivesi, Sergaç ağızı); *Galige eli gine eytipmin* “Gali’ye demin söyledim” (Orta şive, Nokrat ağızı); *Kuras kırıptı, quwıp taşla* “Horoz girmiş, kov”; *Tanışqalı sıña kiliptiler* “Tanışmak için sana geldiler”; *Min qaytqalı tip utırtım, şunda apilsin satılıptı* “Ben dönmek için oturdum, şu zaman portakal satmaya başladılar”; *Pügın ikmek pişirmeptiler* “Bugün ekmek pişirmediler”; *Kitse atlar men tawar alıp kitiptiler* “Dün atlarla malı alıp gittiler”; *İnti ken yasıpsıgıs, tepterlerigıs tulıptı* “Pek çok yazdınız, defterleriniz doldu” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağızı);

2) Geçmişte gerçekleşen, ama konuşanın görmediği, mevcut sonuca dayanarak fikir yürüttüğü eylemi: *Sin bızge kilipsiñ, bız üde bulmapbız* “Sen bize gelmişsin, biz evde olmamışız”; *Kuyırak bulgan, sin aşka makarunni küp salıpsın* “Koyu olmuş, sen çorbaya makarnayı çok koymuşsun” (Mişer şivesi, Sergaç ağızı); *Kilişmewni qılıpsıs, ul qart kiş ğuy* “Kötü davranmışsınız, o ihtiyar adam ya”; *Sin niye palıqni aşamapsıñ?* “Sen niçin balığı yemiyorsun?”; *Sıs yalğış kilipsıs, sıs alarnın öyin usıp kitipsıs* “Siz yanlış gelmişsiniz, siz onların evini geçmişsiniz”; *Ekmet eke kilipti, alay ma?* “Ekmet amca geldi, öyle mi?” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı);

3) Geçmişte gerçekleşen ve konuşanın onun hakkında başka kaynaklara dayanarak fikir yürüttüğü eylemi: *Weli qart kepletı, pı qalıqlar Tobol yaqtan kiliptiler* “Veli dede söyledi, bu halklar Tobol taraflarından göç etmişler”; *Qısı kilipmini Kelitnin* “Kelit’e kızı geldi mi?”; *Minim inem tanıptı, kük külmekli ğıs pultı tiyi Qoşkülte* “Annem tanıdı, Koşkül’te mavi gömleklili kız varmış”; *Kitskine ğısları kitip te qalıptımı?* “Küçük kızları gitmiş mi artık?”; *Sıyırni iki mınke alıptılar* “İneği iki bine aldılar” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı);

4) Geçmişte gerçekleşen, ama konuşanın kendisinin katılmadığı eylemi ve yine gerçekleştiği zaman konuşanın idrak etmediği ve sadece sonra farkına varmış olduğu eylemi: *Pıtsenden qaytqansıñ yatqan itim, paralmaptım, arıpmın* “Ot biçmeden döndükten sonra

yatmıştım, gidemedim, yorulmuştum”; *Min yoqlap qalıptım* “Ben uyumuşum”; *Ey, qunaqlarğa tsay pirmepitim* “Şey, misafirlere çay vermemiştim”; *Way, alar monta yatıptılar iken* “Vay, onlar burada yatıyorlarmış”; *Köskige qarasam, yösöm ap-aq pulıptı* “Aynaya baksam, yüzüm bembeyaz olmuş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); *Nitsik barıp yıtkenni sizmepbiz* “Nasıl vardığımızı sezmedik”; *Sin mina aktsanı dörıs birmepsin* “Sen bana parayı doğru vermemişsin” (Mişer şivesi, Sergaç ağzı); *Biz yuldan tsıgıp, unga kitıppız yalgış* “Biz yoldan çıkıp, yanlışlıkla sağ tarafa gitmişiz” (Mişer şivesi, Melekes ağzı);

5) Eylemin sonucunu: *Sisler öyrenip quyıpsıs pısnıñ tılñı* “Siz bizim dili öğrenmişsiniz”; *Alartan alta Hemite kilıptı* “Onlardan önce Hemit’e gelmiş”; *Awğa ikı palıq kırıptı* “Ağa iki balık girmiş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı); *Ul monta irteğilik kilıptı* “O buraya sabah gelmiş”; *Ğanikamal kırıptı* “Ğanikamal girmiş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); *Pır qas pala çıqqan itı, anı ta qarğa alıp kitıptı* “Bir palaz vardı, onu da karga yedi”; *Patima qaytıptı, ikñı gñe kunıptı* “Patima dönmüştü, sadece iki gece geceledi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriz ağzı);

6) Konuşma anından çok önce olan eylemi belirtir. Bu anlamda *-ıp* biçimi uzak geçmişteki olayları daha da açık şekilde tasvir etmek için hikâyelerde, efsanelerde ve başka folklor eserlerinde kullanılır. Bu zaman (*-ıp* biçimi) geçmişteki eylemlerin donmuş tablosunu meydana getirip şimdiki zaman biçimi anlamında kullanılır (İvanov, 1969: 143-145): *Poronkolar töşte kürıp ğaşıyk pulıptı* “Eski adamlar düşte bile âşık olmuşlar”; *Tıšta igı kışi gepleşip kilıptı, tıñlap yatam* “Dışarıda iki kişi konuşarak geliyorlar, ben dinleyip yatıyorum”; *Küp yıllarta intı Tömenke barmaptım* “Çok senelerdir Tümen’e gitmedim”; *Pı awıllarñıñ qalığı şul awıllartan orğopto* “Bu köylerin halkı şu köylerden çıkmıştır”; *Annarı anıñ men yeşep yatqanta Misır şegerinte Yosof patşa qılıptı* “Sonra onunla yaşarken, Yusuf Mısır’ın bir şehrinde sultan oldu”; *Bik poronta ikı dus patşa yeşepit* “Çok eskiden iki arkadaş sultan yaşamış” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı);

7) Geçmişteki açık, gerçek eylemleri belirttiği zaman *-ıp* biçimi bazen *-dı* geçmiş zaman biçimi anlamında kullanılabilir: *Sin qosıq kitırıpınmı?* “Sen dağ servisi fıstığını getirdin mi?”; *Sin ekenñiñ hatın alıpsıñ? – Alıpmin. Segite kitırıptı* “Sen ağabeyinin mektubunu aldın mı? – Aldım. Segite getirdi”; *Pamtağı palamtan qat kilıptı* “Pam’taki çocuğundan mektup geldi” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağzı, Tobol şivesi);

8) *imış* “sanki” kelimesiyle kuvvetlendirilen tahmin, şüphe, kararsızlık modal anlamları belirtebilir: *Qısı kitıpmı sıyrığa?* “Kızı ineği aramaya gitti mi?”; *Alar anılamaplar, şalay tip yasıplar abratno* “Onlar galiba anlamamışlar, yine aynı şeyleri yazmışlar”; *Üsı Tsabaqlığa kitıptı imış* “Kendisi Tsabaklı’ya gitmişmiş”; *Ul oşaq kilmeyti, üliptı imış* “O uzak gelmedi,

ölmüşmüş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağzı, Tobol şivesi); *Siz uñaysızlanıpsız, uñaysızlanmagız* “Siz utanıyormuşsunuz, utanmayınız” (Mişer şivesi, Melekes ağzı).

-*gan* geçmiş zaman biçimi Türk dillerinin Kıpçak grubuna has bir özellik sayılsa da, -*ip* geçmiş zaman biçiminin yayılış alanı daha geniştir. Bu biçim çeşitli gruplara ait olan birçok Türk dilinde vardır. Onun üçüncü şahıs ekinin kullanıldığı birinci çekiliş türü Kazak (SKY, 1962: 342), Nogay (Baskakov, 1940: 105), Karaçay-Balkar (Urusbiyev, 1963: 142), Özbek (Kononov 1960, 22), Kırgız (Oruzbayeva 1955, 15-21) dillerine hastır. -*ip* geçmiş zaman biçimi Uygur (Kaydarov, 1966: 326), Türkmen (Kononov, 1958: 252), Yakut (Korkina, 1970: 91), Azerbaycan (Şiralijev, 1962: 213) dillerinde de kullanılır, Kumuk dili şivelerinde de kaydedilmiştir (Gadjiyeva, 1979: 150). Azerbaycan edebî dilinde ve onun şivelerinde -*ip* biçimi birinci şahısta (bazen ikinci çoğul şahısta) korunmamıştır. Bu şahıslarda -*muş* geçmiş zaman biçimi kullanılır: *almışam, alıfsan (alıpsan, alıf, alıp)* (Şiralijev, 162: 215-220) vs. Kazak, Karakalpak, Nogay dillerinde üçüncü şahısta -*iptur* biçimi kullanılır. Özbek dili anıtlarında tam çekiliş örneklerine sahip olan -*iptur* biçimi kaydedilmiştir (SKY, 1962: 342):

kelibtir-man	kelibtir-biz
kelibtir-sağ	kelibtir-siz
kelibtir	kelibtirlar

Sibirya Tatarları şiveleri -*iptu* köklü ikinci çekiliş türünün kullanılması bakımından ilk önce Sibirya'daki Türk dillerine, özellikle, Altay, Tuva, Şor, Hakas, Kırgız dillerine çok benzer. Bu dillerde -*iptu* kökü bütün şahıslarda da kullanılır. -*iptu* kökü Türkmen dili ve onun anıtlarına özgüdür. Mesela, şimdiki Türkmen dilinde tarihî bakımdan -*ip* ulacı ve *torur* yardımcı fiilinden oluşmuş olan -*iptu(r)* kökü tekil ve çoğulun bütün şahıslarında da korunmuştur (Çarıyarov 1969: 248):

alıpdırın	alıpdırıs
alıp(dır)sıñ	alıp(dır)sıñız
alıpdır	alıpdırlar

Burada -*ip* geçmiş zaman biçiminin anlamlarının Türk dillerinde aynı olmadığını belirtmek gerekir. Mesela, Kazak dilinde bu biçim “gerçekleşmeyebilen eylemi” belirten geçmiş zamanı oluşturur (SKY, 1962: 342). Şimdiki Özbek dilinde o, konuşanın, eylemin gerçekleşmesinin görgü şahidi olmadığı ve onun hakkında konuşma anında ortaya çıkan sonuca veya başkalarının sözlerine dayanarak fikir yürüttüğü zaman kullanılır. Bunun için Özbek

dilinde bu biçime geçmişin hikâyesi veya belirsiz geçmiş zaman derler (SKY, 1962: 342). Aynı anlamı Uygur dilinde *-ip* biçimi belirtir (Sadvakasov, 1976: 210-211).

Kırgız dilinde *-ip* ve *-iptu* biçimleri kullanılır. Onlar geçmişte gerçekleşmiş, ama unutulmuş olan ve konuşanın aniden hatırladığı eylemi veya başkalarının söylediklerinden anlaşılan geçmiş eylemi belirtir (Tursunov, 1969: 65-66). Tatar dili ağızları Nogay, Karakalpak, Yakut dillerine benzer. Bu dillerde *-ip* (*-iptur*) geçmiş zaman biçiminin temel anlamı gerçekleşmiş eylemin sonucunu belirtmektir. Burada yine *-ip* biçiminin Tatar dili ağızlarında belirttiği anlamların onun Orta Asya'daki bazı anıtlarda belirttiği anlamlara çok yakın olduğunu belirtmek gerekir (İvanov, 1969: 143).

Anıtlardaki ve şivelerdeki malzemelere dayanarak *-ip*, *-iptu* geçmiş zaman biçimlerinin aşağıdaki gelişme dönemlerini geçtiğini tahmin edebiliriz: *al-ip torır min (sin, ul) > al-ip tor(ır) min > al-ip-tır > alıptı > alıp*.

-ip geçmiş zaman biçimi şiveler sisteminin çekirdek unsuru sayılır. O Tatar dilinin bütün ağızlarında da kullanılır ama daha çok Tobol-İrtiş şivesinde ve en az derecede Mişer şivesinde görülür. Orta şivede bu biçim dar yayılış alanına sahiptir. Onun izoglosu sadece Nokrat ağzının yayılmış olduğu topraklardan geçer. *-ip* biçiminin anlamları bakımından Tatar dilinin ağızları birbirlerine çok benzerler fakat Sibiryâ Tatarları şivelerinde (Tobol-İrtiş, Baraba) onun anlamları daha geniştir. Bundan başka bu şivelerde *-iptu* biçimi de kullanılır. Daha çok üçüncü teklik şahıs ve çoğulda kullanılmasına rağmen bu biçime bütün şahıslarda rastlanır. *-iptu* geçmiş zaman biçiminin bulunması bakımından Sibiryâ Tatarları şiveleri hem Tatar edebî dilinden, hem de onun başka şivelerinden ayrılır. Dolayısıyla bu özellik Tatar şivelerinin sınıflandırılmasında tasnifi özellik olarak kullanılabilir.

Tatar dili şiveleri sisteminde *-ip* biçiminin meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Sibiryâ Tatarları şiveleri sayılır. Tatar şiveleri dışında bu izoglos birçok Türk dilinden geçer. *-iptu* biçiminin meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Sibiryâ'daki Türk dilleri (Altay, Tuva, Şor, Hakas) sayılır. Sibiryâ Tatarlarının şiveleri titreşim alanını meydana getirir.

-ganda biçimi

Nokrat ve Glazov Tatarlarının ağızlarında aktif şekilde geçmiş zamanın *-gan* ortacı ve *-da* bulunma durumu ekiyle yapılan özel biçimi kullanılır: *-ganda*. Tatar dilinin başka ağızlarında bu biçim kullanılmaz. *-ganda* geçmiş zaman biçimi şahıs zamirleri yardımıyla çekilir:

min barganda	biz barganda
sin barganda	siz barganda
ul barganda	alar barganda

Bundan başka şahıs anlamı bağlam yardımıyla da açıklanabilir: *Min dürt kıl as bilen gine barganda ermige* “Ben askere sadece dört sınıflık tahsille gittim”; *Biz balalar ukıtkanda* “Biz çocuklara ders verdik”; *Sugannarnı utıtkanda indı, kişir çıkıkanda* “Biz soğanı diktik artık, ya havuç yetiştirdik artık”; *Sin indı iyrengende, ırte tırasın* “Sen alışmışsın artık, erken kalkıyorsun”; *Siz anda tuganda, üskende, şuņa siz yaratasız* “Siz orada doğup büyümüşsünüz, onun için seviyorsunuz”; *Bu silgilerñı barsın da üzi sukkanda* “Bu havluların hepsini de kendisi dokumuş”; *Malay Yükeminge kitkende* “Oğlum Yükemin’e gitmiş”.

Olumsuz şekli iki yolla yapılır:

1) *-ma* olumsuzluk eki yardımıyla: *Elı min sugan utırtmaganda* “Ben daha soğanı dikmedim”; *Min bugün munça yakmaganda* “Ben bugün hamamı yakmadım”; *Aņa uniki yeş tulmaganda* “Ona daha on iki yaşını doldurmadı”; *Babay elı işten kaytmaganda* “Dede daha işten dönmedi”; *Kayan kitirgen ul, elle niy buşatmaganda piçenin* “Nereden getirmiş o, neden otunu boşaltmamış” (Orta şive, Glazov ağzı);

2) *yuk* “yok” modal kelimesi yardımıyla. Olumsuz şeklin bu yolla yapılması ağızlarda çok yaygındır: *Bügin idenni yuganda yuk* “Bugün döşemeyi yıkamadık”; *Küpten ciganda yuk indı gibi* “Mantarları çoktan beri toplamamıştık”; *Rana bitkende yuk, min tagın sugıška kittim* “Yara daha kapanmamıştı, ben yine savaşa gittim”; *Ayırılışkanda yukma hatın bilen?* “Karından ayrılmadın mı?”; *Eçigende yuk sit, aşı* “Süt ekşimemiş, ye”; *Şefide yawganda yuk yangır* “Şefi’de yağmur yağmadı” (Orta şive, Glazov ağzı); *Mında su salganda yukmı?* “Buraya su koydular mı?”; *Yangır bik yawganda yuk* “Yağmur çok kuvvetli olmadı” (Orta şive, Nokrat ağzı).

Soru şekli *-mı, -mı* soru eki yardımıyla yapılır: *Siz bugün kilgendemı?* “Siz bugün gelmiş miydiniz?”; *Bu bala aşagandamı?* “Bu çocuk yedi mi?”; *Sugışta bulgandamı ul?* “O savaşta olmuş mu?” (Orta şive, Glazov ağzı).

-ganda geçmiş zaman biçimi için çok anlamlılık kullanılır, ama onun anlamında temel yeri sonuç, geçmişte gerçekleşmiş eylemin sona ermesi tutar. Yukarıda anılan ağızlarda o aşğıdaki anlamlarda kullanılır:

1) Sonuç, sona erme anlamları verilen gerçek, konuşanın kendisi tarafından yapılan eylemi belirtir: *Min ikişer kabat bulganda ermide* “Ben askerde iki kez bulundum”; *Yıreknı min*

temekî tartıp bızganda “Kalbimi ben sigara içerek bozdum”; *Min tunganda yuk* “Ben üşümedim”; *Kuyma, kuyma, elî gîne içkende* “Demleme, demleme, demin içtim”; *Kutumkam zur, unıç kila sugan salganda* “Torbam büyük, on üç kilo soğan koydum” (Orta şive, Glazov ağzı);

2) Geçmişte konuşanın kendisi tarafından ama farkında olmadan yapılan eylemi belirtir: *Min etiden eni yanında tuwıp kına kalganda* “Ben doğar doğmaz babam vefat etmiş”; *Min sıyır sawmaganda, ınıtıkanda* “Ben ineği sağlamamış, unutmuşum”; *Salatka min yımırka turamaganda siniñ bilen siyleşip* “Seninle konuşup salataya yumurta doğramamışım”; *Min bîr nerse bilmegende, ylaganda* “Ben hiçbir şey hakkında bilmemiş, uyumuşum” (Orta şive, Glazov ağzı); *İsîrgende min, hetîrlemegende* “Sarhoştum, hatırlamıyorum” (Orta şive, Nokrat ağzı);

3) Konuşanın kendisinin görmediği, ama mevcut olan sonuca veya başka kaynaklara dayanarak hüküm verdiği eylemi belirtir: *Anın balaları Pirîmge kitkende* “Onun çocukları Perm’e gitmişler”; *Saniyalarda yazganda cırlar magnitafunga* “Saniyalarda onlar şarkıları teybe aktarmışlar”; *Sewben indî katın alganda* “Sewben evlenmiş artık”; *Aşa, mîne sît salganda* “Ye, işte süt koyulmuş”; *Bu yırtmı Kuradan kitîrip utırtıkanda* “Bu evi Kura’dan getirmişler”; *Çey kuyı çıkıkanda, hezîr agartır limun* “Çay koyu olmuş, şimdi limon açar”; *Ebisînikî yukmı tîşkende?* “Ninesi gelmedi mi?”; *Sît eçîgendemî, katıkmı bulganda?* – E, e, katık bulganda “Süt ekşimiş mi, yoğurt mu olmuş? – E, e, yoğurt olmuş”; *Balaları taralıp bîtkende, bîrsî armıyege kitkende, ikîncîsî kiyewge kitkende* “Çocukları dağılıp bitmiş, biri askere, biri de kocaya gitmiş”; *Suları yırak yok, iyge de su kîrtkende* “Suları uzak değil, eve de su çekmişler”; *Çey kaynatkandamı? Minîm çey içesim kile* “Çay demledin mi? Ben çay içmek istiyorum”; *Anda çista, anda tirîs tîşkende yuk* “Orası temiz, oraya gübre düşmedi”; *Kitaplarda yazganda ul* “Kitaplarda yazılmıştır o”; *İyler latviyede kirpîçten utırtkalaganda* “Letonya’da evler kerpiçten yapılmıştır”; *Anıñ ayağı kisîp alganda* “Onun ayağı kesilmiştir”; *Kükey pîşkende, berengî pîşkende, it bar* “Yumurta pişmiş, patates pişmiş, et var”; *Hezîr dîniya bulganganda* “Şimdi dünya sakin değilmiş”; *Bakça birgende indî, bakça kirtelegende, tirîs birîrbîz* “Bahçe verdik artık, çitle çevirdik, gübre veririz” (Orta şive, Glazov ağzı); *Ferit ukıtuçığa iyhengende* “Ferit, öğretmenle evlendi” (Orta şive, Nokrat ağzı);

4) Konuşma anına kadar gerçekleşen ve bu sürece belirli bir derecede konuşanın kendisinin de katıldığı eylemi belirtir: *Bîznî gayîplemesîn, bîz de anıñ hetlî bulganda, kîşî arasına sıyganda* “Bizi ayıplamasın, biz de onun gibi olduk, kişi arasına sokulduk”; *Ul wahıtlarda urak bilen urganda* “O zamanlarda ekini orakla biçtik”; *Bîz barıbiz da mında üz awılıbizda üskende* “Biz hepimiz de burada kendi köyümüzde büyüdük”; *Bîz kalhuzga kîrgende, sugış wakıtta awır işlerde işlegende* “Biz kolhoza girdik, savaş vaktinde ağır işlerde çalıştık”;

Hezîr balalar üstürgende, alarnın barsın ukıtında “Şimdi çocukları büyüttük, hepsini okuttuk” (Orta şive, Glazov ağzı);

5) Uzak geçmişte yapılan eylemleri belirtir ve folklor eserlerinde kullanılır: *Bîznîş babaylar mında su bulganga, urman, pîçen bulganga utırganda* “Babalarımız buralara su, orman, ot olduğu için yerleşmişlerdir”; *İlık zaman Gilazga at bilen yürügende* “Eskiden Glaz’a atla gitmişler”; *Bırın zamanda urman içinde kart bilen karçık yeşegende* “Eskiden orman içinde bir ihtiyar erkekle ihtiyar kadın yaşamışlar” (Orta şive, Glazov ağzı);

6) Geçmişte gerçekleşen ama sona ermeyen eylemi belirtir. Bu anlam kaide olarak *-ıp* ulacı temelinde oluşan bileşik fiiller için hastır: *Ulı yeşten birli işlep kilgende* “Oğlu küçüklüğünden beri çalıştı”; *Min şuşı yeşime hetli kişige karap tormaganda, üzim işlegende* “Ben şu yaşıma kadar kimseye bağlı olmadım, kendim çalıştım”; *Kuldan kilgende bîz elî de balalarga yerdem itkende* “Elden geldiğince biz hâlâ çocuklara yardım ediyoruz” (Orta şive, Glazov ağzı);

7) *iken* “imîş” modal kelimesi ve bulır “olur” yardımcı fiiliyle birlikte tahmin anlamını belirtir: *Kızımız bugün yıklamaganda iken* “Galiba kızımız bugün uyumamışmış”; *Babay sarıklarını tapmamış iken, alar urmanda bulganda iken* “Dede koyunları bulamamışmış, onlar ormandaymışlar” (Orta şive, Nokrat ağzı); *Kalhuzda kîrgen wakıtlarını unıtında bulır* “Galiba, kolhoza girdiği zamanları unutmuş olabilir”; *Yıgılgandamı bulır kapka baganası* “Acaba avlu kapısının desteği yıkılmış mı?” (Orta şive, Glazov ağzı).

-ganda geçmiş zaman biçimi Tatar şiveleri sisteminin çekirdek unsuru değildir. O özel sistemin bile çekirdek kısmına girmez ve Orta şivenin Nokrat, Glazov ağızlarında yer alır. *-ganda* geçmiş zaman biçiminin kullanılması bakımından Nokrat ve Glazov Tatarlarının ağızları hem Tatar edebî dili ve onun şivelerinden, hem de başka Türk dillerinden ayrılır. *-ganda* biçimi bildirme kipinin zaman anlamına ilgisiz olan *-mak*, *-u* isim-fiilleri temelinde bulunma eki yardımıyla yapılan *-makda*, *-uda* biçimlerine benzer. Bulunma eki bu biçimlerin belirttikleri eylemi şimdiki zamana geçirir. *-ganda* geçmiş zaman biçiminde ise *-makda*, *-uda* biçimlerinden farklı olarak *-gan* temelinin birincil anlamına ve *-da* bulunma ekine bağlı olarak geçmişte yapılan eylemin sonucu vurgulanır.

-ulı biçimi

-ulı geçmiş zaman biçimi Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesi ağızlarında aktiftir. Orta şivenin Berengi, Minzele, Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında bu biçim sadece belirli fiillerden

oluşur. *-ulı* geçmiş zaman biçimi şahıs zamirleri yardımıyla çekilir. Şahıs ekleri ise sadece birinci teklik şahısta kullanılır:

min çağırulı (-mın)	bız çağırulı
sin çağırulı	sız çağırulı
ul çağırulı	alar çağırulı

Olumsuzluk anlamı *tügıl* “değil” kelimesi yardımıyla belirtilir:

min çağırulı tügıl	bız çağırulı tügıl
sin çağırulı tügıl	sız çağırulı tügıl
ul çağırulı tügıl	alar çağırulı tügıl

Tatar dili ağızlarında *-ulı* biçiminin temel anlamı, edilgen çatının olarak kullanılan eylemin sonucunu belirtmektir. Başka dilleri araştıran uzmanlara göre edilgen çatısının anlamını bu biçim *-lı* eki dolayısıyla alır (Sevortyan, 1966: 288). Bu anlam bütün ağızlar için de hastır: *Ağatstan töştım, tıp-tın, qarayım, minñki ayu ülülü* “Ağaçtan indim, sessizlik, bakıyorum – benim ayı ölmüş”; *Ul kilmeyti, anqa qunaqlar kilülü* “O gelmeyecek, ona misafirler gelmiştir”; *Pis qaytabıs, kansirt intı pıtülü* “Biz dönüyoruz, konser bitti artık”; *Kitebıs, pis küpten töyenülü* “Gidiyoruz, biz çoktan beri yüklenmiştik”; *Min institut pötülü* “Ben enstitü bitirdim”; *Anıñqı malay armiyeten qaytulı* “Onun oğlu ordudan dönmüş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı); *Min bit büğın öy tuyına deşülü* “Ben bugün yeni evi kutlama meclisine davetli” (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Herqaysı üz urnına quyulı* “Her şey kendi yerine yerleştirilmiştir” (Orta şive, Berengi ağızı); *Alarñıñ işlerı kilişülü* “Onlar sözleşmişlerdir” (Orta şive, Dağ tarafı ağızı); *Bız büğın dijurğa eytülü* “Biz bugün nöbetçiyiz” (Orta şive, Minzele ağızı).

-ulı biçimi geçmişteki belirsiz eylemleri de belirtir. Bu anlamda *-ulı* geçmiş zaman biçimi Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarında kullanılır: *Pis parsaq, ul intı torağa kitülü* “Biz geldik, ama o şehre gitmişti artık”; *İşiklerñ qaqtıq, ul pikleülü* “Kapıya vurduk, o kilitliydi”; *Ul işten qaytulı, palıqqa kitülü* “O galiba işten gelmiş, balık tutmaya gitmiş” (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi).

-ulı geçmiş zaman biçimi sadece özel sistemlerde kullanılır ve şiveler sisteminin çekirdek unsuru değildir. Tatar dili şiveleri sisteminde *-ulı* geçmiş zaman biçimi izoglosunun

merkezi Sibiryâ Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesi sayılır. Orta şivenin yukarıda anılan ağızları şimdiki Başkurdistan'dan Kazan ardına kadar uzanan geniş titreşim alanını meydana getirir.

Tatar dili şiveleri sistemi dışında bu izoglos hem Kıpçak, hem de Oğuz dillerini kapsar. Fakat *-ulı* geçmiş zaman biçimi daha çok Kıpçak dilleri ve Orta Asya şivelerine hastır (Blagova, 1976: 68). Burada bu biçim izoglosunun merkezi olarak Kazak dili sayılır. Bundan sonra o Karakalpak, Uygur, kısmen Özbek dillerinde geçer. Burada *-ulı* biçiminin çok eskiden Orta Asya bölgesi dillerine has olduğunu belirtmek gerekir. Bu birçok anıtta görülür.

Tatar dili şivelerinde bildirme kipinin geçmiş zaman anlamı Tatar dili şiveler sisteminin çeşitli aşamalarına ait olan birtakım basit ve bileşik biçimlerde gerçekleşir. Bunlar *-dı, -gan, -ganda, -ıp, -ulı, -uçan, -a idî, -adır idî, -gan idî, -ganda idî, --dı idî, -uçan idî, -uçı idî, -açaq idî, -ulı idî, -a torgan idî, -ır idî* biçimleridir. Bunlardan *-dı, -gan, -ıp, -a idî, -gan idî, -a torgan idî* belirli bir derecede bütün şivelerde de aktif şekilde kullanılır ve bundan dolayı şiveler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılırlar. Aynı zamanda onların çeşitli şivelerde kullanılmasında Tatar şivelerinin tasnifi özellikleri olarak vazife gören birtakım özellikler mevcuttur. Mesela, *-dı* geçmiş zaman biçiminin ikinci çoğul şahıs şekline *-ıqıs, -ıqs, -ınar, -ınar* eklerinin eklenmesi sadece Sibiryâ Tatarları şivelerine özgüdür. Bununla birlikte *-dı* biçimi Orta (Kazan Tatarları) şivede zaman anlamlarından başka birtakım modal anlamları da belirtebilir, *ya ki, ise* edatlarıyla birlikte sebep-sonuç, şart anlamlarını belirtir.

-gan biçimi Tatar dili şivelerinde birçok çekiliş türüne sahiptir. Bu biçimin çekilişi Mişer şivesinde bir şekilde geçer. Onun için çekilişin birinci türü hastır. Orta (Kazan Tatarları) şivede çekilişin bütün türleri de kullanılmasına rağmen bu şive için daha çok iyelik ekleri yardımıyla gerçekleşen ikinci çekiliş türü hastır (*barğan-ım, barğan-ıñ, barğan-ıbiz...*). Bundan başka bu şivede birinci çekiliş türü gerçekleştiği zaman ekin [n] ünsüzü [m] ünsüzüne dönüşür ve düşer: *barğan-mın > barğam-mun, barğan-bız > barğam-bız*. Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızlarında ikinci çoğul şahıs biçimi *-sığız* eki yardımıyla yapılır (*barğan-sığız, kilgen-sığız*). Sibiryâ Tatarlarının şiveleri başka şivelerden ikinci şahısta doğrudan doğruya *-ğan* köküne eklenen *-ma* soru ekinin kullanılmasıyla (*bar-ğan-mı-sın, kil-gen-mi-sın...*) ve *-ğan yuq* olumsuzluk şeklinde hem *-ğan* köküne, hem de *yuq* kelimesine şahıs eklerinin eklenmesiyle ayrılır (*barğan-mın yuq, barğan yuq-mın...*). Bu şivelerde çekilişin kısalmış türü yayılmıştır (*barğa-m, barğa-ıñ, barğa-bız...*).

Sibirya Tatarları şivelerinde *-ip* biçiminin üçüncü şahsı *-ipti* şeklinde gerçekleşir. Bundan başka bu şivelerde geçmiş zamanın bütün şahıslarda da gerçekleşen özel *-ipti* biçimi de kullanılır.

Kaynaklar

- AGANYAN, L. S. (1962). Ob odnom armyano-kipçakskom grammatičeskom posobii XVI veka. *Voprosı Yazıkoznaniya*, №5.
- BASKAKOV, N. A. (1940). *Nogayskiy Yazık i Yego Dialektı*, Moskva-Leningrad.
- BASKAKOV, N. A. (1956). Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax Tyurkskoy gruppi, *Sravnitel'naya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfolojiya*, Moskova.
- BLAGOVA, G. F. (1976). İmena deystviya v tyürkskix yazıkax sredneaziatskogo regiona. *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya*, Moskva, s. 68.
- GADJİYEVA, N. Z. (1976). *Tyurkoyazıçnıyı Arealı Kavkaza*, Moskva.
- İVANOV, S. N. (1969). *Rodoslovnoyo Drevo Tyurok Abu-l Gazi-hana... Grammatičeskiy Oçerk (İmya i Glagol. Grammatičeskiye Kategorii)*, Taşkent.
- FAZİLOV, E. İ-ZİYATOVA, M. T. (1978). *İzıkannıy Dar Tyurkskomu Yazıku. Grammatičeskiy Traktat XIV Veka Na Arabskom Yazıke. Vvedeniye, Leksiko-Grammatičeskiy Oçerk, Perevod, Glossariy. Grammatičeskiy Ukazatel*, Taşkent.
- KAYDAROV, A. T. (1966). Uygurskiy (novouygurskiy) yazık. *Yazıkı Narodov SSSR, T. 2., Tyurkskiye Yazıkı*, Moskva, 363-386.
- KONONOV, A. N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıkı*, Moskva.
- KONONOV, A. N. (1969). *Rodoslovnaya Turkmen. Soçineniye Abu-l-Gazi Hana Hivinskogo*, Moskva.
- KORKİNA, Y. İ. (1970). *Nakloneniya Glagola v Yakutskom Yazıke*, Moskva.
- NASİLOV, V. M. (1940). *Grammatika Uygurskogo Yazıkı*, Moskva.
- URUSBİYEV, İ. H. (1963). *Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke, Çerkessk*.
- ORUZBAYEVA, B. O. (1955). *Formı Proşedşego Vremeni v Kirgizskom Yazıke*, Frunze.

- ÇARIYAROV, B. (1969). *Gunorta-Gunbator Türki Dillerde İşlik Zamannarı*, Aşgabat, s. 248.
- SADVAKASOV, G. (1976). *Yazık Uygur Ferganskoy Dolini*, Alma-Ata.
- SEVORTYAN, E. V. (1966). *Affiksı İmennogo Slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke. Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya*, Moskva.
- Sovremenniy Kazahskiy Yazık (1962), Alma-Ata.
- ŞİRALİJEV, M. (1962). *Azerbajcan Dialektologiyası Esasları*, Baku.
- ŞUKUROV, Ş. İ. (1966). *İstoriya Razvitiya Glagolnih Form Uzbekskogo Yazıka*, Taşkent.
- TURSUNOV, A. (1969). “Kategoriya vremeni glagola v kirgizskom yazıke”, *Voprosı Kategorii Vremeni i Nakloneniya v Tyurkskix Yazıkax*, Baku.